

Het Sint Nicolaasklooster in Hemelum

Over een verdwenen middeleeuws klooster in Hemelum, waar eerst alleen nonnen woonden en later monniken. Een hevige strijd in de 15e eeuw had fatale gevolgen en het klooster raakte in de vergetelheid. Totdat archeologen er een kijkje in de bodem namen...

EEN VERDWENEN KLOOSTER

Boven de grond zie je er niets van, maar Hemelum had al in de middeleeuwen een klooster. Dat weten we uit enkele historische bronnen. Afbeeldingen van het klooster zijn er niet. De belangrijkste aanwijzing voor het bestaan van het klooster is van recente datum. Bij een renovatie in de Nicolaaskerk kwamen in 2016 muurresten van de oude kloosterkapel tevoorschijn. En in 2017 ontdekten archeologen nog veel meer resten van het kloosterterrein.

Het Sint Nicolaasklooster

In Fryslân zijn vanaf het midden van de 12e eeuw veel kloosters gesticht. Het oudste was de Sint-Odulphusabdij in Stavoren. Er woonden zowel mannen als vrouwen, maar dat veranderde in de 12e eeuw. De vrouwen verhuisden toen 7 kilometer verderop, naar Hemelum. Vanuit Stavoren was daar een klooster gewijd aan Sint-Nicolaas gesticht. De vroegste bron daarvoor is uit 1245, maar het bestond al wat eerder.

De monniken verhuizen

Door overstromingen, landafslag en oorlog raakte het klooster in Stavoren in verval. De monniken kregen het moeilijk en vertrokken in de 15e eeuw daarom ook naar Hemelum. Waar de nonnen toen bleven, weten we niet. Het Staverse klooster verdween uiteindelijk in de golven van de Zuiderzee.

De kaart van Schotanus uit 1718 met bij de kerk van Hemelum het klooster (de abdije).

Grootgrondbezitter

De kloosterlingen in Hemelum hoorden bij de orde van de Benedictijnen. Ze leefden volgens de regels van Sint-Benedictus en werkten op het land. Het kloosterleven was sober, maar het klooster was rijk aan bezittingen. Zowel in het Friese Gaasterland als in West-Friesland was het klooster grootgrondbezitter. Het hoofd van het klooster in Hemelum, de 'proost', bestuurde verschillende parochies in de omgeving van Medemblik.

Sint-Nicolaas

Sint-Odulphus

Sint-Benedictus

Holle en bolle dakpannen, ook wel 'monniken en nonnen' genoemd, van het verdwenen klooster in Stavoren.

Versterking

In de late middeleeuwen had Fryslân veel te lijden van binnenlandse onlusten. Lokale edelen bouwden daarom versterkte huizen: de stinsen. Veel stinsen en ook kloosters kregen een ommuring en grachten ter versterking. Ook de bezittingen van het klooster in Hemelum waren in gevaar. Een voorraadschuur op het kloosterterrein werd tot stins omgebouwd. Deze diende als fort en stond bekend als 'De Spiker'.

Boven links: een voorbeeld van een stins rond 1400.
Boven rechts: Vetkoper Ige Galama uit Oudega roofde alle voorraden uit de Spiker in Hemelum en liet hem neerhalen tot de laatste steen (collectie Fries Museum).

Rechts: tekening van de nieuwe kerk van Hemelum (Jacob Stellingwerf, 1722).

Strijd om het klooster

Eind 15e eeuw liepen de spanningen in Hemelum hoog op. Schieringers en Vetkopers streden om het klooster. De Vetkopers onder leiding van Ige Galama wilden het klooster bezitten. Ze roofden de opbrengst van enkele kloosterlanderijen. Abt Agge van Hemelum sprak toen de banvloek uit over Ige Galama. Dat was de lont in het kruitvat. Alle aanhang van de Galama's (Vetkopers) en van het klooster (Schieringers) bewapenden zich. Op 12 november 1485 vielen de Galama's 'De Spiker' aan. Ze roofden de inboedel en maakten het gebouw met de grond gelijk.

Afbraak en ruïne

De Reformatie in de 16e eeuw betekende definitief het einde van het klooster. Protestantenv namen overal katholieke kerken en kloosters in bezit en braken ze af. Het klooster in Hemelum is na 1589 afgebroken. Op de fundamenten van de oude kloosterkapel verrees in 1668 de Nicolaaskerk.

De ruïne van het klooster zal nog tot in de 18e eeuw hebben bestaan. In 1868 liet een grootgrondbezitter uit de streek het kloosterterrein afgraven. De vruchtbare teelaarde diende om het land in de omgeving te verbeteren.

Archeologisch onderzoek

Vanwege de aanleg van de rondweg rond Hemelum voerden archeologen in 2017 een opgraving uit ten zuiden van de Nicolaaskerk. Kloostermuren vonden ze er niet, maar wel andere bouwresten van het afgebroken klooster. Bijvoorbeeld stukken van kloostermoppen, leistenen van het dak en glas.

De middeleeuwse kloostergebouwen stonden vermoedelijk in het noorden van het kloosterterrein, dicht bij de Nicolaaskerk. Dit gebied is nog niet onderzocht. In het gedeelte tussen de kerk en de opgraving is grondradaronderzoek gedaan. Dat leverde

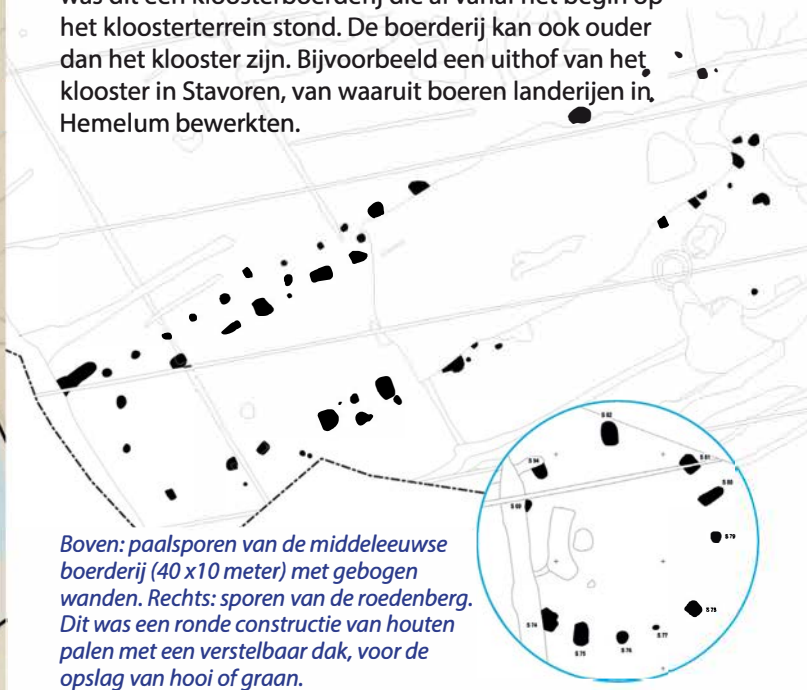
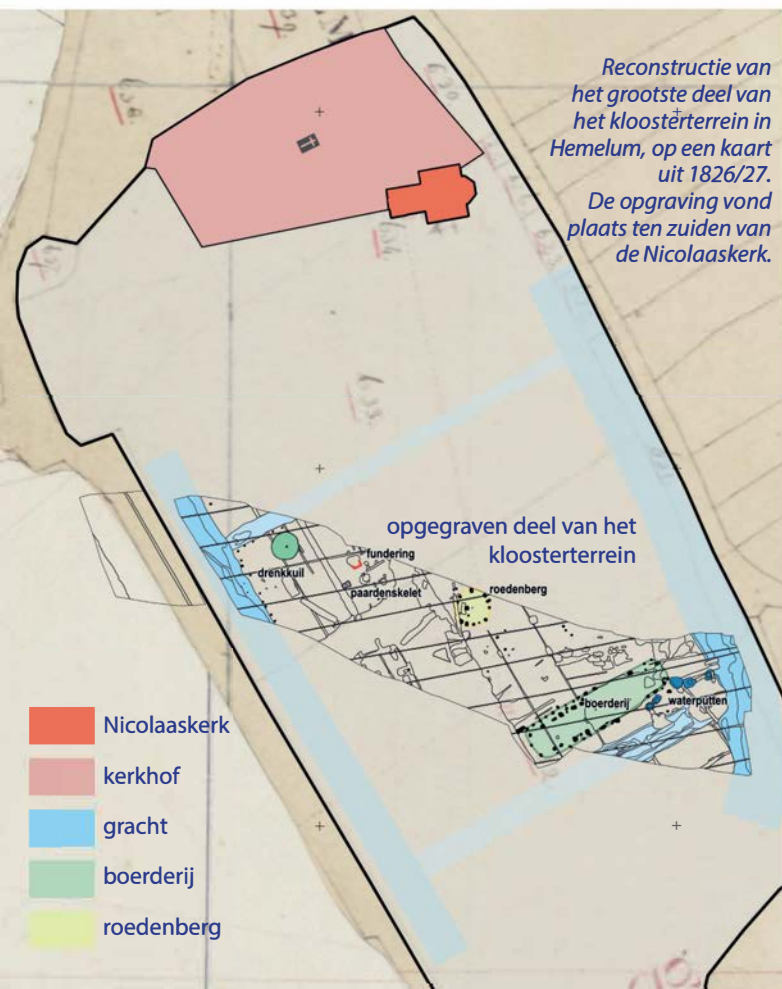
geen resten van kloostergebouwen op, maar wel aanwijzingen voor greppels met puin en grote kuilen.

Het kloosterterrein

Met de opgraving kwamen de grenzen van het kloosterterrein in beeld. Dat was zo'n 215 x 130 meter. Rond het klooster lagen brede grachten aan de oost- en westkant en ondiepe sloten in het zuiden. Ze dienden ter verdediging. Binnen de grachten zijn veel middeleeuwse resten opgegraven. De oudste sporen zijn van een boerderij. Daarbij lagen een roedenberg, voor de opslag van hooi of graan, waterputten en kuilen. Het terrein had een agrarische functie.

Middeleeuwse boerderij

Van de middeleeuwse boerderij zijn de paalsporen opgegraven. Dat zijn donkere vlekken in de bodem waar houten palen stonden: het geraamte van het huis. In drie paalsporen stonden nog onderzijden van eikenhouten palen. Daarmee was de kapdatum van de bomen te achterhalen: omstreeks 1153 na Chr. Mogelijk was dit een kloosterboerderij die al vanaf het begin op het kloosterterrein stond. De boerderij kan ook ouder dan het klooster zijn. Bijvoorbeeld een uithof van het klooster in Stavoren, van waaruit boeren landerijen in Hemelum bewerkten.

Zelfvoorzienend

De kloosterlingen zorgden voor hun eigen voedsel. Ze hoefden het kloosterterrein niet te verlaten. Er waren moestuinen en een boerderij. Daar konden ze zelf vee houden. Voor een deel liep er vee van boeren uit de omgeving rond. Zij pachtten land van het klooster en betaalden de pacht in natura.

Uit opgegraven botten van dieren weten we dat er runderen, varkens, schapen en geiten op het kloosterterrein werden gehouden en geslacht.

Schedel van een jonge big opgegraven uit een waterput.

Op het menu

De kloosterlingen die geloften hadden afgelegd kenden strenge regels voor voedsel en vasten. Vlees van 'viervoeters' mocht eigenlijk niet worden gegeten. Tijdens de opgraving zijn er dan ook veel botjes van vissen gevonden.

Vooraf snoek, paling, schelvis en wijting stond geregeld op het menu.

Voor de abt en zijn gasten maar ook voor ouderen en zieken waren de regels minder streng. Zij mochten gewoon rund- en varkensvlees eten.

Van deze dieren zijn ook botten gevonden. Opgegraven botjes van patrijs en zwaan wijzen daarnaast op een zekere welvaart in het klooster.

Visresten gevonden in een graanmaat.

Graan en vruchten

De omgeving van het klooster bestond uit grasland, heide en lage struiken. Op het kloosterterrein kwamen gerst en rogge voor, mogelijk door de kloosterlingen verbouwd. Het graan kan ook vanuit de uithoven, die bij het klooster hoorden, afgedragen zijn. In de boomgaard en moestuinen groeiden appels, kersen, pruimen en bramen. Gedroogde vijgen en druiven haalden ze uit het mediterrane gebied.

Spelletjes

Naast werken op het land en bidden hadden de kloosterlingen vast tijd voor spelletjes. Zo is er een kolslof van lood gevonden. Dat was de verzwaarde onderkant van een houten stok waarmee je een houten bal sloeg. In de middeleeuwen was kolf een spel voor in de open lucht en 's winters op het ijs. Ook zijn er loden vullingen gevonden van houten ballen gebruikt bij het klootschieten. Een opgegraven werpkoot hoorde bij het koten. Hiermee moest je een rij kootjes omverwerpen.

Links: loodkruizen van houten ballen voor het klootschieten. Rechts: een kolslof van lood met restant van houten steel.

Teenkoot van een rund dat als werpkoot bij het kootspel diende. Het kootje is gemarkeerd met dwarskerfjes: een eigendomsmerk of puntenwaarde?

Het kootspel, detail op het schilderij Kinderspelen van Pieter Brueghel de Oude.

Duizenden vondsten

Meer dan 7000 vondsten zijn op het kloosterterrein opgegraven! Van simpele gebruiksvoorwerpen tot blinkend goud, en vooral uit de 13e t/m 16e eeuw. Uit de 12e eeuw zijn vrijwel geen voorwerpen gevonden. Het opgegraven deel van het kloosterterrein was toen nog niet intensief bewoond.

Bouwresten van het afgebroken klooster: een fragment van vermoedelijk een bossage van zandsteen; een stuk daklei met spijkergaten; twee complete bouwstenen van tufsteen.

Bij de middeleeuwse boerderij lagen vijf waterputten uit de 13e eeuw, waarvan twee met houten tonnen als beschoeiing.

Koken en drinken

Het meeste opgegraven aardewerk is gemaakt tussen de 12e en 15e eeuw. Vooral kogelpotten en bakpannen, typisch voorwerpen uit de keuken en lokaal gemaakt (in Oudemirdum). Aardewerk om uit te schenken en te drinken is geïmporteerd: kannen van steengoed en drinkglazen uit Duitsland. Voor een landelijke plek als Hemelum was dit buitenlandse drinkgerei bijzonder.

Boven: een drinkbeker (16e eeuw), kogelpot (13e eeuw) en berkemeier wijnglas (16e eeuw). Onder: een houten kommetje, grillrooster of treeft, twee knopen, een hoefijzer en deksel van een bierpul (16e-17e eeuw).

Een ton gebruikt als beschoeiing in een waterput.

Ronde vloer van kloostermoppen: mogelijk een waterreservoir.

Opgraving

Grafkist

Bij de vondsten zat ook een deel van een zandstenen sarcofaag. Vermoedelijk was het fragment afkomstig van het klooster van Stavoren. Daar is net zo'n zandstenen grafkist uit het IJsselmeer gevist. Die vondst ligt nu in het Russisch Orthodoxe klooster van Hemelum.

Paardengraf

In een speciaal daarvoor gegraven kuil vonden de archeologen een bijna compleet paardenskelet. Het bleek een volwassen hengst, die meer dan 5,5 jaar oud was toen hij werd begraven. Het paard lag op zijn zij met het hoofd naar het oosten. Onder het hoofd en de benen lagen keien. Opmerkelijk waren de hoefijzers die aan de voorbenen vastzaten.

Paardenskelet

Gouden schilden

De rijkdom van het klooster blijkt uit twee gouden munten. Het zijn 'gouden schilden' geslagen onder Philips VI van Frankrijk (1328-1350). De munten (Ø 2,5 cm) lagen verbogen op elkaar. Op de voorkant staat de gekroonde vorst met een zwaard en het Franse wapenschild met lelies. Op de keerzijde is een gebloemd kruis te zien met de letters XPC (Christus) VINCIT, XPC REGNAT, XPC IMPERAT. Dit was het oudste goudstuk dat in grote aantallen in de Nederlanden circuleerde. Wie weet zijn de munten bij strijd om het klooster, 600 jaar geleden, in de grond begraven. Dat was vroeger een veilige plek om je kostbaarheden op te bergen. De eigenaar kwam ze blijkbaar niet ophalen.

Graanmaat

Uit een van de vele kuilen op het terrein kwam een eikenhouten tonnetje tevoorschijn. Het was een graanmaat. Je kon er bijvoorbeeld in afmeten hoeveel graan de pachters moesten afstaan. De inhoud was 27,7 liter. Een merkteken op de zijkant lijkt op een eenvoudig kerkje. Misschien wel het merkteken van het Hemelumer klooster?

Graanmaat

Merktken op graanmaat

Gemeente
Súdwest-Fryslân

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Waarom?

Súdwest-Fryslân was al eeuwen geleden bewoond. Wat vroegere bewoners achterlieten, ligt in de bodem verborgen. Het zijn waardevolle bronnen voor onze geschiedenis. Logisch dat we er zuinig op zijn. Als er bodemwerkzaamheden nodig zijn, laat de gemeente eerst een archeologisch onderzoek doen. Unieke bodemvondsten en informatie over het verleden blijven zo behouden voor de toekomst.

Waar?

Vanwege de aanleg van de rondweg rond Hemelum voerden archeologen in 2017 een opgraving uit ten zuiden van de Nicolaaskerk. Deze kerk herinnert nog aan een van de eerste kloosters in Friesland dat hier heeft gestaan. Archeologen gingen de bodem in en ontdekten talloze resten van het kloosterterrein. Ze kregen daarbij veel hulp van enthousiaste vrijwilligers.

